

ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА З ПОЗИЦІЇ ФОРМАЦІЙНОГО ПІДХОДУ

© Шай Р. Я., 2015

Вирішується проблема типологізації держав з метою систематичного упорядкування останніх як одна з ключових проблем як теорії держави і права, так і усього державознавства.

Ключові слова: типологізація, теорія держави і права, сутність держави, історичний тип держави, державознавство, форми правління, апарат держави.

Р. Я. Шай

ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА ИЗ ПОЗИЦИИ ФОРМАЦИОННОГО ПОДХОДА

Статья посвящена решению проблем типологизации государств с целью систематического упорядочивания последних, как одной из ключевых проблем и теории государства и права, и всего государственоведения.

Ключевые слова: типологизация, теория государства и права, сущность государства, исторический тип государства, государственоведение, формы правления, аппарат государства.

R. Ya. Shay

A QUESTION OF TIPOLOGII OF THE STATE AND RIGHT IS FROM POSITION OF STRUCTURE APPROACH

The article is devoted the decision of problems of tipologizacii the states with the purpose of systematic arrangement of the last, as one of key problems as theory of the state and right so all stateknowledge.

Key words: tipologizaciya, theory of the state and right, essence of the state, historical type of the state, stateknowledge, forms of rule, vehicle of the state.

Постановка проблеми. Теоретичні знання про історичні типи держав дають можливість конкретним країнам визначити тип своєї держави і на основі цього здійснювати державотворчі процеси у правильному напрямі.

Метою дослідження статті є часткове вирішення проблем типології держави і права, що дасть змогу сконструювати природно-історичний процес переходу держави від однієї субстанціональної якості до іншої, визначити зміст та сутність держави на певному етапі розвитку.

Стан дослідження. Проблеми типологізації держави і права досліджують у своїх працях такі вчені-науковці, як: Г. Кельзен, Г. Єллінек, А. Дж. Тойнбі, Л. Рожкова, С. Комаров, А. Хабібুলін, В. Котюк, О. Скакун, В. Ткаченко та ін.

Виклад основного матеріалу. Типологізація держав, яка передбачає певне систематичне упорядкування останніх за породжуваними відповідною епохою їхніми найважливішими властивостями та аспектами, що характеризуються загальними сутнісними ознаками [1, с. 107–108], є однією з ключових проблем не тільки теорії держави і права, а й усього державознавства. Ця проблема за змістом теоретична, її вирішення дає змогу сконструювати природно-історичний процес переходу держави від однієї субстанційної якості до іншої, визначити зміст та сутність держави на певному етапі розвитку, водночас має істотне практичне значення для державного будівництва на сучасному етапі. Теоретичні знання про історичні типи держав дають, зокрема, можливість конкретним країнам визначити тип своєї держави і на основі цього здійснювати державотворчі процеси у правильному напрямі. Саме факт неврахування цих теоретичних положень у нашій країні, де упродовж 20 років не спромоглись визначити, що собою являє сучасна українська держава, якого вона типу, куди їй треба прямувати, зумовили практичну потребу знову повернутися до проблеми типологізації держав.

Цій проблемі особливу увагу приділяли у радянські часи (Л. Рожкова [2]), але усі дослідники так чи інакше не виходили за межі формаційного підходу щодо типологізації держав. Пострадянська юридична література (С. Комаров, А. Хабібুলін та ін.) [3; 1; 4], а також публікації останніх років (В. Котюк, О. Скакун та ін.) [5, с. 206–270; 6, с. 51–55], характеризується вже певним плюралізмом підходів і критеріїв щодо визначення типів держав, але треба визнати, що наведена у них відповідна інформація, за поодинокими винятками (В. Ткаченко) [7, с. 879], насамперед констатувальна. З огляду на це ми поставили за мету врахувати позитиви різних підходів щодо типологізації держав і виробити синтетичну типосхему держав, яка б відповідала практичним потребам державобудівництва початку XXI ст.

Для досягнення зазначеної мети ми намагатимемося: 1) проаналізувати різні підходи, ідеї, погляди щодо поділу держав на відповідні типи; 2) визначити ті з них, котрі відповідають сучасним реаліям; 3) синтезувати їх та на цій основі сформулювати новий підхід щодо типологізації держав.

Перші спроби типологізації здійснив ще Аристотель, котрий вважав, що основними критеріями поділу держав є кількість тих, хто панує у державі (правління одного або багатьох), а також поставлена мета, якою є загальне благо (правильна держава) або приватні інтереси (неправильна держава) [8, с. 105]. Г. Єллінек зазначав, що, незважаючи на постійний розвиток і перетворення, можна встановити деякі ознаки, які надають окремій державі або групі держав протягом їх історії риси певного типу. Тип, отриманий порівнянням характерних рис та особливостей реальних держав, він визначає як емпіричний (давньосхідна, грецька, римська та сучасна держави), створений у свідомості людей – ідеальний (наприклад, ідеальна держава Платона) [9, с. 879]. Г. Кельзен, узявши за основу для типологічного поділу ідею політичної свободи, розрізняв держави автократичні й демократичні; Р. Макайвер за ступенем відображення державною владою волі суспільства визначав держави династичні (антидемократичні) та демократичні; такі самі типи виділяє і німецький політолог Р. Дарендорф, стверджуючи, що у процесі поступової демократизації суспільство класової боротьби (з недемократичною державою) стає громадянським суспільством (з демократичною державою) [1, с. 879].

Доволі поширений у зарубіжному державознавстві так званий цивілізаційний критерій (А. Дж. Тойнбі), в основу якого покладено категорію “цивілізація” [10]. У найзагальнішому вигляді “цивілізацію” можна визначити як соціокультурну систему, що ґрунтується не тільки на соціально-економічних, а й етнічних, духовних засадах суспільства і визначає рівень економічної, політичної, соціальної та духовної свободи особи. Згідно з цивілізаційним підходом тип держави визначається не стільки об’єктивно-матеріальними, скільки суб’єктивно-духовними, культурними факторами.

У вітчизняному державознавстві питання типології держави і права досі розглядаються переважно з позицій формаційного підходу, основа якого – категорія суспільно-економічної формації. Її основу становлять наявні продуктивні сили й виробничі (економічні) відносини, соціально-економічне підґрунтя, яке зумовлює відповідну надбудову. Найважливішими елементами надбудови є держава і право, котрі, залежно від характерних для певного історичного періоду базисних відносин, набувають зумовлених цими відносинами типових рис, що у сукупності визначають той чи інший історичний тип держави і права: рабовласницький, феодальний, буржуазний, соціалістичний.

Аналіз вищенаведених підходів до типологізації держави свідчить, що жоден з них не може претендувати на те, що дасть максимально достовірні дані про історичні типи держав. Наблизитись до таких результатів можна синтетичним використанням їхніх позитивних аспектів. Спираючись на останні, спробуємо сформулювати свою позицію щодо поділу держав на відповідні історичні типи.

У цьому плані на увагу заслуговує ідея Г. Еллінека про емпіричний тип держави як узагальнений образ реальних держав, що існували на певному історичному етапі. Не можна здійснити типологізацію держав також без урахування марксистсько-ленінського положення про те, що історія соціального розвитку є процесом зміни однієї суспільно-економічної формації іншою, причому кожна наступна формація історично впливає з попередньої, в якій готують всі економічні, соціальні й політичні передумови переходу до нової, високоорганізованішої, формації. У питаннях про державу своєрідним барометром такого переходу є політична революція, у результаті якої народжується інша за сутністю, цілями, завданнями та функціями політична організація суспільства – нова за своїм типом держава [11].

Погоджуючись з тим, що соціально-економічна формація істотно впливає на сутність і, відповідно, тип самої держави, водночас абсолютизувати значення цього “економічного детермінізму” сьогодні не можна. На нашу думку, для визначення типу тієї чи іншої держави значення мають не тільки соціально-економічна формація, а стан суспільства загалом. З огляду на це в основу типологізації держави замість категорії “суспільно-економічна формація” слід покласти категорію “суспільна формація”, яка відображає стан суспільства як певної, історично визначеної системи економічних, соціальних, духовно-культурних та політичних відносин. Інакше кажучи, державу і право необхідно розглядати не як надбудовний елемент соціально-економічної формації, а як “продукт” людського суспільства відповідної епохи.

Якщо на історію державно організованого суспільства подивитись з цього боку, то її треба поділити не на чотири (як пропонують марксисти), а на два історичні періоди з відповідними типами держави і права. Це зумовлено, зокрема, особливістю сутності держави, в якій, за справедливим твердженням С. Комарова, поєднуються два начала: класове (насильство) і загальносоціальне (компроміс), кожне з котрих виходить на перший план залежно від історичних умов [1, с. 37–38].

Деякі сучасні вітчизняні дослідження історії держави і права зарубіжних країн [12] свідчать, що класове начало домінує у сутності держави епохи кастово-станового суспільства, коли держава була виразником інтересів вузьких класових угруповань. За традиційною типологізаційною схемою в цю історичну епоху, котра займає найбільшу частину часу на шкалі історії державно організованого суспільства, виокремлюються два типи держав: рабовласницька та феодальна, але ми вважаємо такий поділ необґрунтованим, оскільки, як знаряддя експлуатації (насильства) одних класів (рабовласників та феодалів) іншими (рабів та селян), обидві ці держави за соціальною сутністю принципово не відрізняються. Рабовласницька та феодальна держави, вважаємо, – це лише види держави епохи кастового-станового суспільства, історичного типу, що цьому суспільству відповідає.

Інший історичний тип держави представлений узагальненим “образом” держави епохи громадянського суспільства, що бере початок з перших буржуазних революцій. У цю епоху держава покликана виражати загальносоціальні інтереси, а право – закріплювати соціальну рівність людей – громадян, котрі вперше в багатовіковій історії людства незалежно від їхнього соціального стану й походження юридично стали рівноправними учасниками суспільного життя, історичний

тип держави громадянського суспільства у своїй ідеальній моделі – це держава, у сутності якої загальносоціальне переважає над вузькокласовим. Інакше кажучи, держава громадянського суспільства – це держава для народу, і тому, спираючись на висновки Цицерона про те, що *res publica est res populi* (республіка – це справа народу) [13], вважаємо за доцільне позначити цей історичний тип держави як “республіка, республіканський”.

У сучасній юридичній літературі терміном “республіка” традиційно позначають один із основних видів форм правління (поряд з монархією). Родоначальником двочленного поділу форм правління на монархію та республіку вважають італійського мислителя Н. Макіавеллі. “Усі держави, котрі володіли або володіють владою над людьми. – писав він, – були або республіками, або державами, керованими єдиновладно” [14, с. 50]. Італійський мислитель ці поняття справді використовує дуже часто, але детальніший аналіз таких його праць, як “Державець” і особливо “Роздуми про першу декаду Тіта Лівія”, свідчить, що він, як і його попередник Цицерон, республіку й монархію кваліфікував не як форму держави, а як саму державу з відповідним соціальним змістом. У першому випадку – це держава, основана на соціальній рівності, в іншому – на соціальній нерівності [14, с. 179]. У такому ж сенсі розуміли республіку Ж. Боден, Ж.-Ж. Руссо [15, с. 204]. Тільки після них суспільно-політична думка починає вживати термін “республіка” й для позначення форми правління. Це, однак, було зумовлено не стільки державницькою теорією, скільки практикою державотворення того часу, насамперед у Нідерландах та США.

Юридичне закріплення (Конституція США 1787 р.) й практичне втілення ідей про республіку в США сприяли відходів від первинного змісту самого терміна й остаточному закріпленню у вченні про форми держави двочленного поділу на монархію та республіку. Під впливом такого “переконливого” досвіду в науці про державу відбулося змішування елементів різних понятійних рядів, котре чітко простежується, якщо на це явище подивитися крізь призму понятійно-категоріального апарату вітчизняної загальної теорії держави і права.

Спираючись на такі ключові категорії останньої, як сутність держави та форма держави, можемо дійти висновку, що, використовуючи положення “публічна справа є справа народу”, Цицерон (як, втім, і Н. Макіавеллі, Ж. Боден та інші) мав на увазі не форму держави, а соціальну сутність останньої. Саме в цьому ж сенсі, на нашу думку, для характеристики народної держави, має бути використаний у державознавстві термін “республіка”. Тобто республіку, повертаючись до початкового змісту цього терміна, слід розуміти як створену народом (*populi*) державу, соціальне призначення та мета існування котрої – забезпечити його загальні інтереси (публічну справу – *res publica*), а не окремих верств населення.

Оскільки забезпечити загальні інтереси народу можливо за умов рівності всіх його суб’єктів (громадян), то республіка – це держава, сутність якої зумовлена певним періодом розвитку державно організованого суспільства, а саме його “громадянським” станом. Інакше кажучи, республіка – це тип держави епохи громадянського суспільства. Усі ж держави колишньої, станово-кастової епохи за сутністю й, відповідно, типом є “нереспубліками” (*arespublica*), оскільки основані на соціальній нерівності суб’єктів державного спілкування. З погляду формальної логіки нонсенсом видається позначення, наприклад, античних держав як республік, тому що вони були “загальною справою” тільки частини народу, тоді як інша його частина (зазвичай значно численніша) перебувала в рабстві. Станова рабовласницька або феодална держави за сутністю у принципі не можуть бути республіками. Словосполучення “рабовласницька або феодална республіки” – це нісенітниця.

Зважаючи на вищенаведене, було б цілком логічним традиційну чотиричленну типологічну схему держав: рабовласницька, феодална, буржуазна та соціалістична замінити на двочленну: нереспубліканська і республіканська держава. Такий наш висновок певною мірою перегукується з пропонуваними Г. Кельзенем, Р. Макайвером, Р. Дарендорфом варіантами двочленного поділу типу держав. Слушною з цього погляду є і пропозиція вітчизняного теоретика держави і права В. Ткаченка, котрий, використовуючи як критерій принцип законності, поділяє “держави на дві великі групи – держави догромадянського і держави громадянського типу” [7, с. 879].

У зв'язку з цим визнаємо: наше твердження про те, що епоха громадянського суспільства бере свій початок з англійської, американської та французької буржуазних революцій XVII–XVIII ст., потребує уточнення. Якщо вважати, що світ за цивілізаційними ознаками можна поділити на дві макроцивілізації – західну та східну, котрі відрізняються власними шляхами соціально-економічного, політичного, духовного розвитку взагалі та особливостями державного будівництва зокрема, то зазначене вище стосується суспільства західної макроцивілізації. Східна макроцивілізація вступила на цей шлях значно пізніше. Початковими віхами цього в Азії можна було б визначити буржуазні перетворення й революції у другій половині XIX ст. (реформи 60-х років у Росії та Японії) – на початку XX ст. (Росія, Іран, Туреччина, Китай), а в Африці – 60-ті роки XX ст., коли переважна більшість країн цього континенту позбулися колоніальної залежності та заклали основи власної державності.

З огляду на це можемо констатувати, що перехід від одного історичного типу держави до іншого можливий за умов народження та визрівання в надрах попереднього суспільства не тільки соціально-економічних, а й відповідних культурних, духовно-світоглядних передумов. Оскільки на практиці цей перехід здійснюється упродовж певного періоду, то можна говорити про наявність ще одного типу держави – перехідного, у змісті якого поєднано ознаки як нереспубліканського, так і республіканського історичних типів держави.

Саме до такого перехідного типу ми зараховуємо і нашу державу, у сутності котрої “борються” між собою вузькокласове та загальносоціальне, нереспубліканські та республіканські начала. Форми та засоби їх впливу на державне й суспільно-політичне життя, так само як і зумовлені цим впливом темпи й наслідки змін, залежать від рівня дозрівання необхідних для цього відносин, адже рівень зрілості відповідних стосунків у час переходу держави з одного стану в інший породжує низку особливостей, притаманних державі перехідного періоду: різка зміна характеру та масштабів традиційних економічних зв'язків, тимчасовий розлад економіки, послаблення матеріальної основи держави і правової системи, різке падіння життєвого рівня частини населення, бездуховність. Перехідний стан суспільства містить у собі кілька можливих варіантів подальшої еволюції держави, можливих альтернативних шляхів його розвитку, зумовлених багатьма об'єктивними та суб'єктивними факторами: економічними можливостями держави й суспільства, співвідношенням антагоністичних сил, здатністю їх до компромісів, інтелектуальними можливостями та моральністю новоявлених вождів та політичних лідерів, їх здатністю виробити концепцію перехідного періоду з урахуванням не короткотермінової вигоди й інтересів, а віддаленішої перспективи та прогресивного розвитку держави. Постпомаранчеві часи в Україні, зокрема вибори до парламенту та процес створення парламентської коаліції після них, не вселяють оптимізму щодо перспективи нашого державного розвитку через повільні поступки “вузькокласових” та “вузькокланових” сил нашої держави задля становлення “загальносоціальної” держави.

Висновки. Отже, якщо у типологізації держави замість категорії “суспільно-економічна формація” взяти за основу категорію “суспільна формація” як певну систему соціально-економічних та духовно-світоглядних властивостей суспільства, котра визначає зміст і сутність такого надбудовного її елемента, як держава, то основних історичних типів держави можна виділити два: нереспубліканський та республіканський зі ще одним – перехідним – типом. Оскільки ці історичні типи держави визначаються характерними для відповідної історичної епохи її внутрішніми та зовнішніми властивостями, тобто її сутністю та формою, то для глибшого уявлення про державу загалом необхідно детальніше розглядати такі категорії, як “сутність” та “форма” держави.

1. Комаров С. А. *Общая теория государства и права : учебник* / С. А. Комаров. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 512 с. – (Учебник для вузов). 2. Рожкова Л. П. *Принципы и методы типологии государства и права* / Л. П. Рожкова ; под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1984. – 116 с. 3. Комаров С. А. *Общая теория государства и права : курс лекций* /

С. А. Комаров. – М. : Манускрипт, 1996. – 316 с. 4. Хабибулин А. Г. Теоретико-методологические проблемы типологии государства : автореф. дис. ... д-ра юрид наук : спец. 12.00.01 : теория и история права и государства; история правовых учений / Алик Галимзянович Хабибулин ; С.-Петерб. акад. МВД России. – СПб., 1997. – 49 с. 5. Котюк О. В. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с. 6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : пер. з рос. / О. Ф. Скакун ; Нац. ун-т внутр. справ. – 2-ге вид. – Х. : Консум, 2005. – 655 с. 7. Ткаченко В. Принцип законності як класифікаційний критерій типології держав / В. Ткаченко // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1 : Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 1232 с. 8. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – М. : Мысль, 1997. – 460 с. – (Из классического наследия). 9. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Георг Еллинек. – Изд. 2, испр. и доп. по второму нем. изд. С. И. Гессеном. – СПб. : Н. К. Мартынов, 1908. – XXIV, 599 с. – (Право современного государства ; т. 1). 10. Тойнби А. Дж. Постижение истории : сборник : пер. с англ. / А. Дж. Тойнби ; сост. А. П. Огурцов. – М. : Прогресс, 1991. – 731 с. 11. Лейст О. Э. Гражданское общество и современное государство / О. Э. Лейст, И. Ф. Мачин // Вест. Москов. ун-та. – 1995. – № 4. – С. 28–36. 12. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., переробл. та доп. – К. : ЦУЛ, 2008. – 728 с. 13. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах / Цицерон. – М. : Наука, 1966. – 224 с. – (Литературные памятники). 14. Макиавелли Н. Государь / Никколо Макиавелли. – М. : Эксмо ; Харьков : Фолио, 1998. – 655 с. – (Антология мысли). 15. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан-Жак Руссо. – М. : Наука, 1969. – 710 с. – (Литературные памятники).